

Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Анотація. Метою цієї статті є з'ясування питання про роль євреїв в орендуванні земель у губерніях Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та науковості. Реалізація дослідницької стратегії зумовила використання загальнонаукових (аналіз, синтез), історичних (історіографічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний) методів. Мікроісторичний підхід потребував застосування мікроаналізу. **Наукова новизна.** Здійснено аналіз оригінальних історичних джерел і наукової літератури та з'ясовано, що всупереч антисемітській політиці Російської імперії, яка проявилася й після реформи 1861 р., позначившись, зокрема, в ухваленні законодавчих актів, що забороняли євреям набувати у власність та орендувати землі, вони все ж були активними учасниками аграрних відносин. Проведений мікроаналіз «волинського казусу» засвідчив, що інформація про неправову оренду євреями землі повністю підтвердилася. Дворяни здавали в оренду повністю або частково маєтки, використовуючи для цього підставних осіб «із християн», переважно дворян, або під виглядом виконання євреями-орендарями обов'язків управителів (прикажчиків). Наведено також численні дані про подібні практики в Київській і Подільській губерніях. **Висновки.** Євреї-підприємці опанували важливу нішу в аграрній сфері – оренду землі – та ставали потужними конкурентами українських хліборобів у боротьбі за неї. Унаслідок цього, а також через низку інших причин, серед значної частини українського селянства склалися негативні настрої щодо євреїв. Оскільки немає даних офіційної статистики (адже орендування земель здійснювалося на основі таємних і нелегальних угод), подальше дослідження проблеми вбачається у виявленні та аналізі нових емпіричних фактів про оренду євреями земель у Правобережній Україні та в інших регіонах Російської імперії.

Ключові слова: «волинський казус», євреї, оренда, земля, українські селяни, Правобережна Україна.

Історія взаємин сусідніх народів поряд зі здобутками майже завжди має тягар негати́ву. Зазначене твердження цілком стосується українсько-єврейських відносин. Із кінця XVIII й до початку XX ст. українці та євреї, не маючи власної державності, проживали під владою Російської імперії. Остання провадила антисемітську політику, спрямовану, зокрема, на визначення місця мешкання та зміну/обмеження напрямів господарської діяльності юдеїв¹. Ці заходи значною

¹ Поняття «євреї» містить низку компонентів, найважливішим з яких виступає сповідання юдаїзму. Саме тому у цій статті використовуються слова «євреї» та «юдеї» як синоніми, хоча автори розуміють, що вони не

мірою вплинули на розвиток взаємин між українським та єврейським народами, не сприяючи розв'язанню, натомість примножуючи низку суперечностей між ними. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися чисельні жорстокі погроми, які влада не зуміла (або не захотіла) зупинити чи обмежити. Антиєврейські акції 1917–1921 рр. стали складовою частиною військово-політичних, економічних, соціальних та інших конфліктів, що характеризували революцію загалом, обумовивши її особливості в окремих регіонах. У виданому нещодавно фундаментальному збірнику документів, присвяченому тим подіям, українським землям відведено 539 сторінок (206 документів)². Щоправда укладачі, автори передмови та коментарів, публікуючи величезний масив джерел, не дають відповіді на питання про причини, які призвели до таких руйнівних ексцесів. Проте вони зумовлювалися, на нашу думку, низкою обставин політичного, соціально-економічного, духовно-культурного та ментального характеру. Одна з причин стосувалася сфери аграрних відносин на теренах, де проживали українці, росіяни, поляки, євреї. Юдеї-підприємці, усупереч антисемітській державній політиці російського царату, зокрема недемократичним законодавчим заборонам, здійснювали успішну діяльність у вкрай чутливій для селянства аграрній галузі, викликаючи його невдоволення. А збройні сили протиборчих сторін, за винятком польських військ і, частково, російських білогвардійців, мали характер переважно іррегулярних з'єднань, більшість яких укомплектовувалися з учорашніх селян, котрі, скоріше, підкорялись авторитету свого командира, аніж верховному командуванню³. Одночасно Україну охопив потужний рух селянства, яке, згідно з власними ментальними настановами, бачило в євреях визискувачів (заможних лихварів, орендарів, шинкарів, спекулятивних торговців, посередників тощо), але аж ніяк не трудових людей, що виконують важку, виснажливу фізичну роботу на землі.

Аграрне питання займало важливе місце в історіографії часів СРСР. Свідченням цієї тези слугують праці провідних радянських дослідників-аграрників А.Анфімова, І.Ковальченка, М.Лещенка, П.Першина, Д.Пойди, П.Теличука, М.Якименка та ін.⁴ У них розглянуто вплив реформи 1861 р. на процес мобілізації земельної власності, розвиток поміщицьких і селянських господарств, а також соціально-класові взаємини в українському селі в пореформену добу та на початку XX ст. Водночас етнічні аспекти аграрних відносин, зокрема й орендних, фактично не досліджувалися.

У перші роки незалежності України інтерес до проблем аграрної історії дещо зменшився, але вихід друком неординарних праць Д.Бовуа знову актуалізував

цілком тотожні (див.: *Гольдин С.* Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – Т. II. – Москва, 2012. – С.343).

² Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны, 1918–1922 гг.: Сб. док. / Отв. сост.: И.А.Зюзина, Л.Б.Милюкова (Украина, европейская часть России), Е.С.Розенблат, И.Э.Еленская (Белоруссия), при участии В.Т.Середы – Москва, 2008. – 1032 с.

³ Там же. – С.3.

⁴ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. – Москва, 1961. – 205 с.; *Его же.* Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904 гг. – Москва, 1980. – 237 с.; *Его же.* Крупное помещичье хозяйство европейской России: конец XIX – начало XX вв. – Москва, 1969. – 392 с.; *Ковальченко И.Д., Селунская Н.Б., Литваков Б.М.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – Москва, 1982. – 264 с.; *Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.Б.* Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – Москва, 1988. – 223 с.; *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталу. – К., 1970. – 304 с.; *Його же.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. – 420 с.; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Дніпропетровськ, 1960. – 488 с.; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.; *Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.54–63.

його⁵. З'ясовуючи роль поляків у суспільних відносинах на Правобережжі України, французький дослідник у майстерному науковому стилі охарактеризував етнічні аспекти аграрного питання – російсько-польський, польсько-український і внутрішньопольський антагонізми. Попри те, що автор відзначав роль євреїв в аграрних відносинах⁶, він не розглядав їх як повноцінного учасника зазначених процесів наприкінці XIX – на початку XX ст. Після праць Д.Бовуа вийшла низка досліджень, які засвідчили важливість аграрної тематики у сучасному українському історіописанні⁷. У монографіях і статтях Н.Р.Темірової⁸, В.Шевченка⁹, А.Криськова¹⁰ відбито, зокрема, етнічні аспекти аграрного питання. Повніше з'ясував проблему орендування землі євреями у Правобережній Україні А.Криськов¹¹. Торкався її Д.Кудінов¹². З аграрної проблематики захищено декілька кандидатських дисертацій, а найповніше роль юдеїв в орендних відносинах відображено у праці А.Бородія¹³. Цінною для нашого дослідження стала студія С.Гольдіна¹⁴, який зазначив, що мотив російського уряду («захист християн від єврейської експлуатації») впливав «на розуміння сутності єврейства та на політику щодо нього аж до 1917 р.»¹⁵. Побіжно відтворено роль євреїв в орендних відносинах і у працях вітчизняних¹⁶ та зарубіжних¹⁷ авторів, котрі досліджують історію цього й інших народів, що мешкали на теренах України.

⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. – К., 1996. – 421 с.; *Його ж.* Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. – К., 1998. – 336 с.; *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine (1863–1914): Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993. – 347 p.

⁶ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С.48–55, 123–124, 128, 311–312.

⁷ Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.

⁸ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.; *Її ж.* Застосування оренди на поміщицьких землях в українських губерніях Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – Вип.8. – Миколаїв, 2000. – С.50–56; *Її ж.* Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.3. – Черкаси, 2001. – С.200–204.

⁹ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). – Ніжин, 2010. – 344 с.; *Його ж.* До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.246–249; *Його ж.* Деякі актуальні проблеми вивчення еволюції земельного ринку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.98–107.

¹⁰ Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – Тернопіль, 2014. – 324 с.

¹¹ Там само. – С.119–125, 201–202.

¹² Кудінов Д.В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 рр.: історіографія проблеми. – Суми, 2014. – С.55–60, 167–189.

¹³ Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 16 с.

¹⁴ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. – С.340–391.

¹⁵ Там же. – С.345, 352–354, 365–366, 373–374, 389–391.

¹⁶ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). – Житомир, 1988. – 191 с.; Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. і ред. Л.Фінберг, В.Любченко. – К., 2008. – С.70–71; Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – 496 с.; *Поєребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.124–132; *Поєребінська І.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX вв.) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С.209–226; *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.19–29; *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережжя України в контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – С.170–172; *Щербак М.Г., Щербак Н.Д.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 92 с.; *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – 616 с.

¹⁷ Абрамсон Г. Молитва за владу: Українці та євреї під час революції (1917–1920) / Пер. з англ. – К., 2017. – 320 с.; *Кандель Ф.* Очерки времён и событий: Из истории российских евреев. – Ч.3: 1882–1920 гг. – Иерусалим, 1994. – 238 с.

Отже проблема аграрних відносин у Російській імперії та її складовій – українських правобережних губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. традиційно займає важливе місце у вітчизняній і зарубіжній історіографіях. Проте аналіз публікацій засвідчує відсутність дослідження, в якому комплексно з'ясовувалася б роль євреїв в орендних земельних відносинах на Правобережжі України в пореформену добу. Спробуємо висвітлити це нижче.

У дні «Волинської тривоги 1907 р.»¹⁸, орієнтовно у середині року, на ім'я прем'єр-міністра Російської імперії П.Столипіна надійшов анонімний лист. Судячи з його змісту, автор належав до освічених і патріотично налаштованих громадян та проживав, імовірно, у містечку Грицеві Заславського повіту Волинської губернії. Він наводив суспільно значиму інформацію, яку високопосадовець не міг проігнорувати, поклавши послання «під сукно». У листі наводилися дані по Волині, за словами дописувача – «розпліднику юдейської політики в державі», що мали б переконати голову уряду в існуванні «єврейського спуту», котрий «оповив» економіку, державне управління та інші галузі життя краю. Анонім риторично закликав прем'єр-міністра: «Заради Бога, переконайтеся, що це не Волинь, а Юдея»¹⁹. Оскільки у зверненні йшлося про «антидержавну» пропаганду в регіоні, то для перевірки інформації його надіслали начальникові Київського охоронного відділення²⁰.

У листі повідомлялося, зокрема, про те, що на Волині євреї таємно орендують і купують на чуже ім'я маєтки, ліси, млини, беруть державні підряди. Автор указував на зв'язки повітових і губернських предводителів дворянства з єврейськими підприємцями, підкреслював вплив останніх на поліцію, фінанси, пресу, управління земельними та лісовими ресурсами. «Так усе на Волині в руках євреїв, як би вас не переконували з провінції, – наголошував анонім, – рівноправ'я таємне досягнуте»²¹. Зазначалося також, що уряд протистоїть «єврейському капіталу» недовірливими методами, що боротьбу слід посилити, приміром у законодавчій сфері. Якщо ж жодних заходів не буде вжито, негласний «Alliance Israelite» серед багатих волинських євреїв зміцнить свої позиції, посилить власний вплив на місцевих жителів, а отже похитне державну владу²². Зауважимо, що проведене таємною поліцією розслідування не виявило ознак цього нібито всемогутнього «Alliance Israelite»²³. Зосередимося натомість на предметі нашої розвідки.

У листі стверджувалося, що рівноправ'я євреїв на Волині «здійснено таємно», завдяки «високопоставленим» землевласникам, котрі «зادля своїх інтересів теж таємно їм протегують»²⁴. Останні, мовляв, у пресі, на зібраннях, із трибуни для годиться «пристойно нападають на євреїв, [закликають] записуватися у “Союз р[осійського] н[ароду]”, але повернувшись додому це не заважає віддати євреєві маєток в оренду – забезпечити його долю»²⁵. Також стверджувалося, що таємна оренда єврейями маєтностей створила добрі передумови для ведення політичної

¹⁸ Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип. 6. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.530–541.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.276. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.14.

²⁰ Там само. – Арк.13.

²¹ Там само. – Арк.14.

²² Там само. – Арк.14–15.

²³ Там само. – Арк.21 зв. – 22.

²⁴ Там само. – Арк.14.

²⁵ Там само.

пропаганди²⁶. Очевидно, що саме це найбільше занепокоїло міністерство внутрішніх справ, відтак виконувач обов'язків віце-директора департаменту поліції М.Харламов надіслав анонімне звернення начальникові Київського охоронного відділення для реагування, а останній переправив його керівникові Волинського губерньського жандармського управління.

Розглянувши зміст листа, очільник волинських жандармів полковник М.Сомов провів усебічне розслідування, результатом якого стало цілком таємне донесення від 29 листопада 1907 р. на ім'я начальника Південно-Західного районного охоронного відділення²⁷. Звіт підготовлено на основі доповідей помічників головного жандарма Волині в повітах. Документ підписали М.Сомов і секретар губерньського жандармського управління ротмістр В.Стрекаловський. Зазначалося, що «викладене у цій заяві щодо того, що самі росіяни віддають у руки євреїв і, обходячи закон, дають можливість євреям орудувати землею та експлуатувати селян, цілком справедливе»²⁸. Далі подавалася інформація про власників маєтків і нерухомості, характеризувалися об'єкти (земля, ліси, млини тощо), які перебували в оренді юдеїв, наводилися дані про орендарів, в окремих випадках – про підставних осіб, котрі виступали посередниками при укладанні незаконних угод. Примітно, що серед землевласників містилися прізвища не лише дворян-«росіян» (тобто, за тодішніми політично-мовними практиками, росіян та українців – *Авт.*), але й поляків. В оренду маєтки здавалися цілком або частинами. Орендарями виступали як окремі євреї-підприємці (таких випадків більшість), так і їх об'єднання. Загалом у донесенні перелічено 89 епізодів незаконної оренди євреями земель і лісових угідь, що по повітах розподілялися так: Кременецький – 25, Володимир-Волинський – 12, Старокостянтинівський – 9, Овруцький – 8, Луцький – 7, Рівненський – 6, Дубенський – 5, Новоград-Волинський – 4, Ковельський – 2, Житомирський – 1 та ін. Про те, що перелік неповний, свідчила ремарка М.Сомова: «Окрім того багато й інших дрібних маєтків і фільварків фактично експлуатуються євреями»²⁹. Зазначене дає підстави для твердження, що в документі відображалася оренда лише великої та середньої нерухомості, а дрібна, котра переважала, залишилася поза увагою жандармів з огляду на складність і заплутаність аграрних відносин у краї.

Для ілюстрації наведемо окремі дані зі звіту. Власник маєтку Воронів Тучинської волості Рівненського повіту В.Прушинський здавав його в оренду Г.Клейману³⁰. У Дубенському повіті барон Струве видав довіреність євреєві Бінштоку на управління маєтком у Судобицькій волості, а також передав в оренду М.Івянському, А.Лендеру, Е.Рахмілевичу, І.Кроненбергу і Е.Триллінгу ліс та лісопильню (з річним оборотом понад 200 тис. руб.) при залізничній станції Смига³¹. У Кременецькому повіті генерал Бобриков здав в оренду маєтки в містечку Катербург Рейзі Яглем та у с. Кудлаївка І.Френкелю³². У цьому ж повіті поміщик Гуляницький передав два маєтки у с. Колосовій – А.Клюйфарну й Д.Докману, а у с. Мар'янівка Вишневецької волості – Кагану³³. У Новоград-Волинському повіті великий маєток Ц.Водзінської (близько 6 тис. дес.) із шістьма фільварками орендували любарські євреї П.Марґуліс і Ш.Мелівкер (підставною особою став лікар

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк.19–22.

²⁸ Там само. – Арк.19.

²⁹ Там само. – Арк.21.

³⁰ Там само. – Арк.19.

³¹ Там само. – Арк.19–19 зв.

³² Там само. – Арк.19 зв.

³³ Там само. – Арк.19 зв. – 20.

О.Федоров із м. Хмільник Подільської губернії)³⁴. У тому ж повіті частину маєтку поміщика Карвіцького під виглядом прикажчика орендував Н.Гладкий³⁵. Власник маєтностей у селах Лукова та Воронки Луцького повіту І.Белоусов надавав їх в оренду, відповідно, Х.Берку, Є.Шварценблату³⁶. Загалом у 83 випадках землю в оренду євреям здавали поміщики. Національність останніх інколи можна встановити за іменами та прізвищами: росіяни – графиня Шувалова, генерал Бобриков, дружина контр-адмірала О.Дубасова, Є.Балашова, Добринін; поляки – княгиня В.Козловська, графи К.Красицький і Ф.Чацький, В.Прушинський, В.Ітарь, Б.Малаховський та ін. Інколи прізвища промовляють про німецьке (барон Струве, генералова дружина Л.Раух), вірменське (генеральша Тер-Асатуровська) походження. Загалом серед власників маєтків, які здавалися в оренду євреям, можна констатувати переважання поляків і росіян.

Поряд із зазначеними «типовими» орендодавцями, виокремимо шість «нетипових». Про те, що до незаконних оренд була причетна імператорська родина, свідчив такий факт. У с. Верхові Острозького повіту маєток удільного відомства винаймав острозький купець М.Зусман³⁷. Маєток купця Муравйова в містечку Людвипіль на Рівненщині орендував З.Колтун³⁸. Священик А.Гордасевич свій маєток при с. Огіївці Старокостянтинівського повіту здавав в оренду Ф.Айзінману³⁹. Маєток землеміра К.Семенова в Овруцькому повіті (населений пункт не вказано) винаймав Н.Нейман⁴⁰. Землю костелу в м. Овруч орендував Б.Туrowsький⁴¹. Єврейською підприємливістю вирішили скористатися й українські селяни. Маєток Рітець при с. Пулемець Володимир-Волинського повіту, що належав хліборобам, які придбали його за допомогою Селянського банку, був переданий в оренду спадкоємцям єврея Я.Вапнярського⁴².

Донесення засвідчувало, що єврейська оренда не обмежувалася суто землею. Так, щодо Кременецького повіту, де зазначена практика набула найбільшого поширення, стверджувалося, що «в руках євреїв» опинилися майже всі «млини, винокурні заводи й ліси з лісопильнями»⁴³. На Дубенщині євреї орендували всі дрібні млини та пивоварні. Начальник волинських жандармів повідомляв, що «навіть Почаївська лавра, яка мала при монастирі в м. Дубно лазню, віддала її в оренду на 12 років єврееві Мошці Кельнеру»⁴⁴. Зазначена угода не суперечила законодавству, але свідчила про подвійні стандарти монастирської верхівки, яка, усупереч власній активній антисемітській пропаганді, водночас не гребувала користуватися юдейською підприємливістю.

Із доповіді начальника жандармського управління можна частково з'ясувати, як землевласники та євреї-орендарі обходили законодавчі обмеження щодо оренди земель. У 19 випадках із 89 (21,3%) вказувалося на існування посередників (підставних осіб), які виступали нібито орендарями. Що це були за люди? У документі названо імена семи дворян, у тому числі повітового предводителя з Дубенщини

³⁴ Там само. – Арк.20.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – Арк.20 зв.

³⁷ Там само. – Арк.20.

³⁸ Там само. – Арк.19.

³⁹ Там само. – Арк.21.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.20 зв.

⁴³ Там само. – Арк.20.

⁴⁴ Там само. – Арк.19 зв.

Брунста, який виступав посередником при оренді Г.Таксером маєтку графині Шувалової. Жандармам було відомо про чотирьох посередників-селян, зокрема старосту с. Туричани Володимир-Волинського повіту Т.Рудя. У трьох випадках називалася професія або заняття підставних осіб: лікар, аптекар, нижчий державний службовець (об'їзний казенної лісової дачі). Соціальний статус п'яти осіб, у тому числі однієї жінки, не зазначався.

У семи (7,9%) випадках оренди зустрічаються формулювання «за довіреністю»⁴⁵, «під виглядом повірених власника»⁴⁶, «під виглядом прикажчика»⁴⁷, «під виглядом управляючого»⁴⁸, які засвідчували, що юдей-орендар номінально відіграв роль керуючого маєтком або ж прикажчика.

В одному випадку (1,1%), оренду частини маєтку в с. Туричани, який належав землевласникові Крижановському, Х.-М.Левін реалізував неофіційно («за домашньою угодою») ⁴⁹. У переважній більшості епізодів (62 або 69,7%) жандарми лише констатували факт незаконної оренди землі євреями. Напевно, тут також маємо справу з неофіційними домовленостями землевласників та орендарів.

Завершуючи мікроаналіз фактів про незаконні єврейські оренди, полковник М.Сомов зробив висновок, що зазначені обставини зумовлювали загострення взаємин між поміщиками й селянами. Вони також ускладнювали відносини між євреями та українцями-селянами. Посадовець зазначав, що всі згадані в доповіді євреї мали контракти на підставних осіб і, згідно зі своїми інтересами, «експлуатують [...] як самі маєтки, так і місцевих селян» (примітно, що у жодному випадку не йшлося про передавання землі у суборенду). Жандарм також зауважував, що враховуючи нерозверстаність поміщицьких і селянських ґрунтів при сервітутному праві, остання обставина «чимало сприяє загостренню взаємин між поміщиками та селянами, оскільки над селянином царює той-таки єврей, який фактично користується землею»⁵⁰. Зазначені обставини, безперечно, акумулювали у собі на перспективу значний вибуховий ефект.

Отже наведені в анонімному листі на ім'я прем'єр-міністра П.Столипіна дані про незаконну оренду євреями землі у Волинській губернії повністю підтвердилися розслідуванням місцевого жандармського управління. Усього було зафіксовано винаймання повністю або частково 89 маєтків. З'ясувалося, що землю здавали в оренду переважно «російські» та польські дворяни. У 27 випадках жандарми встановили, що оренда здійснювалася через підставних осіб, переважно дворян, або під виглядом виконання орендарями обов'язків управителів (прикажчиків).

Виникає низка запитань щодо причин, типовості та наслідків для інших губерній Правобережної України такого явища, як оренда землі євреями. У провідних країнах Західної Європи на той час уже ставали очевидними плоди модернізації, формувалися демократичні суспільства, економіка будувалася на ринкових засадах, а законодавство не містило обмежень щодо соціального, етнічного походження чи конфесійної належності для здійснення підприємницької діяльності.

Натомість в умовах самодержавної Росії, у складі котрої в останній третині XVIII ст. в результаті поділів Речі Посполитої опинилося поліетнічне населення, включно з євреями, обставини складалися по-іншому. Починаючи з імператриці Катерини II й до

⁴⁵ Там само. – Арк.19.

⁴⁶ Там само. – Арк.20.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – Арк.20 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.21–21 зв.

Миколи II офіційна політика щодо юдеїв мала дискримінаційний характер і спрямовувалася на асиміляцію⁵¹. Це полягало в обмеженнях у виборі місця проживання, занять, дотриманні власних духовних засад і традиційного способу життя⁵². У другій половині XIX ст. російський уряд, із метою «запобігти єврейській експлуатації»⁵³, видав низку актів, що регулювали проживання євреїв у сільській місцевості та придбання ними у власність чи оренду земель. Так, 5 березня й 10 липня 1864 р. вийшли укази⁵⁴, за якими всім без винятку юдеям у дев'яти західних губерніях, тобто у «смугі постійної осілості», заборонялося придбання будь-якими способами землі в поміщиків і селян. Ці норми було підтверджено 3 травня 1882 р.⁵⁵ У результаті поширилося таке явище, як укладання прихованих, «сірих» земельних угод. Євреї ставали неофіційними суб'єктами останніх, хоча публічно виступали в ролі управителів (прикажчиків). Ніщу, яку вони традиційно займали, не змогло опанувати українське, російське чи польське населення. Попри все, потреба в такій економічній діяльності існувала. Тож євреї брали активну участь в аграрних відносинах.

Ще одним результатом обмежувальних норм стало те, що з офіційної статистики землеволодіння та землекористування зникли дані про юдеїв – власників чи орендарів земель. Так, переписи землеволодіння 1877 й 1905 рр. не містили жодних відомостей про перебування ґрунтів у власності або оренді євреїв⁵⁶. Статистика виявилася безпорадною при характеристиці їхньої ролі в орендних відносинах. У цю «пастку» потрапили дослідники, чиї праці спиралися здебільшого на дані офіційних переписів. Єдиною можливістю дослідити нібито «неіснуюче» єврейське землеволодіння й землекористування залишається пошук та аналіз емпіричних фактів з інших історичних джерел, зокрема ділових матеріалів і документів особового походження.

Описаний вище «волинський випадок» не був якимось винятком. Ретроспективна історична інформація засвідчує, що євреї успішно ставали орендарями значних земельних угідь у Правобережній Україні, вдало конкуруючи з українським селянством у (скористаємося влучною метафорою Д.Бовуа) «битві за землю». Для підтвердження значного поширення єврейської оренди у сусідніх із Волинню губерніях і посвідчення даних, зібраних жандармами, використовуємо матеріали архівних фондів канцелярій подільського та київського губернаторів (див. табл.). Розгляд проведено за ключовими словами «євреї», «оренда», «угода», «користування», «власність», «управляючий», «земля», «масток», «млин», «ставок», «посіви», «ліс» та їх синонімами.

⁵¹ Законы о евреях: Сборник извлечений из законов Российской империи, действующих о евреях постановлений. – Х., 1889. – 290 с.; Инструкция для введения поверочной люстрации казённых имений в Западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1866. – 27 с.; *Мыш М.И.* Руководство к русским законам о евреях. – Санкт-Петербург, 1898. – 548 с.; *Орианский И.Г.* Русское законодательство о евреях. – Санкт-Петербург, 1877. – 456 с.; *Принц Н.* Аренда земельных имуществ: опыт пособия к заключению арендных договоров. – Х., 1874. – 295 с.; Сборник действующих законов о евреях (по своду законов по продолжению 1906 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – 188 с.; Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими разъяснениями. – Санкт-Петербург, 1895. – 164 с.; Инструкция для введения поверочной люстрации казённых имений в Западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1866. – 27 с.

⁵² *Миндлин А.* Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев: 1762–1917 годы: Справочник персоналий. – Санкт-Петербург, 2007. – 392 с.; *Ульянова Г.Н.* Законодательство о евреях в Российской империи, XIX – начало XX в. // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. – Москва, 2010. – С.314–332.

⁵³ *Гольдин С.* Еврей как понятие в истории имперской России. – С.372–374.

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – №40656; Т.XXXIX. – Санкт-Петербург, 1867. – №41039.

⁵⁵ Там же. – Собрание 3. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1882. – № 834.

⁵⁶ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. – Москва, 1961. – 205 с.; *Иванов Л.М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – Москва, 1957. – С.176–214.

Обов'язковою умовою було поєднання термінів «єврей» або імен чи прізвищ представників цього етносу (Мошко, Сруль, Хаїм, Гершко та ін.) із діями щодо нерухомого майна у сільській місцевості на Поділлі й Київщині в 1861–1914 рр.

Кількість справ про незаконну оренду та власність євреїв на нерухомість за даними фондів канцелярій губернаторів

	Подільська губернія	Київська губернія
1860-ті рр.	7	4
1870-ті рр.	5	2
1880-ті рр.	44	34
1890-ті рр.	186	172
Початок XX ст.	183	115
Усього	425	327

Отже на дві губернії налічувалося 752 справи щодо орендних відносин, управління, придбання у власність і користування маєтками, земельними ділянками, млинами та іншим нерухомим майном. Насправді кількість відповідних випадків була більшою, ніж зазначено в таблиці, адже низка справ стосувалася не тільки одного правопорушення⁵⁷. Окрім того, очевидно, що чимало фактів не потрапили в поле зору органів державної влади, оскільки суб'єкти нелегітимних угод усіляко приховували наявні аграрні відносини, в яких були економічно зацікавленими.

Основна маса документів припадає на період 1890-х рр. та початку XX ст. Але у хронологічному розрізі є прогалини. Це часи польського повстання 1863–1864 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і революції 1905–1907 рр., коли увага влади була прикута саме до цих подій і справи про оренду майже не розглядалися. Причиною збільшення їх кількості наприкінці XIX – на початку XX ст. вважаємо те, що терміни чинності тривалих офіційних договорів почали спливати після 1881 р., їм на зміну прийшли неофіційні, латентні, що було кримінальним правопорушенням, а отже вимагало реакції владних органів. Таким чином, проведений аналіз дає підстави говорити про наявність єврейського землеволодіння та землекористування не лише на Волині, але й у суміжних правобережних губерніях. Це свідчить про загальнодержавні економіко-соціальні тенденції, проти яких влада намагалася боротися адміністративними методами.

Спроби опанувати ситуацію за допомогою законодавчих норм і посилення діяльності поліції та жандармерії результату не давали. Це пояснюється тим, що хоча юдеям і заборонялося купувати маєтки в Південно-Західному краї, вони й надалі обходили цей припис, придбаваючи землю на чуже ім'я. При цьому виступали ґарантами щодо осіб, чийм іменем скористалися для довгострокової оренди, або векселями, що часто перевищували суму, сплачену за маєток. Євреї обходили наявні обмежувальні норми шляхом укладання різного роду фіктивних угод зі власниками маєтків, що здійснювалися не формально, а «в домашньому порядку». Умови оренди були різноманітними й залежали головним чином від становища, в якому опинявся господар⁵⁸.

⁵⁷ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.5704. – 121 арк.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113. – Арк.201–203 зв.; Подольская губерния: Опыт географического-статистического описания / Сост. В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С.93.

Адміністрації не вдавалося простежити за всіма порушеннями з боку євреїв через надзвичайну їх різноманітність. Часом ці випадки піддавалися офіційній перевірці, що й засвідчувала способи, котрі дозволяли оминати законодавчі заборони. Як з'ясувалося, широко практикувалися купівля посівів (прикриття фактичної оренди землі); оренда млинів, розташованих поза містами та містечками (під виглядом обмолоту хліба нібито винятково для євреїв); управління орендованими маєтками приховувалося за посадами прикажчиків, яких начебто наймали для нагляду за працівниками; траплялося й відкрите володіння майном без будь-яких документів через особисту довіру або з передачею грошової застави у треті руки (через посередника)⁵⁹. Примітно, що розслідування зазначених угод часто не мало результатів, оскільки в розкритті правди не були зацікавлені їх сторони.

Отже всупереч законодавчим заборонам євреї були активними учасниками аграрних відносин і досягли у цій сфері значних успіхів. Щоправда, таємний характер угод про купівлю, продаж та оренду земель, відсутність офіційної статистики не дають можливості озвучити конкретні цифри про масштаби самого явища. Не варто виключати також того факту, що виявлення незаконної оренди означало б розірвання угоди, у чому не були зацікавлені ані орендарі, ані орендодавці. Інформацію можна було отримати лише від скривджених, з якоїсь причини незадоволених, або ж і від сторонніх осіб (зокрема селян, котрим гостро бракувало землі)⁶⁰. Часто це невдоволення мало суб'єктивний, емоційний характер і не завжди підтверджувалося проведеними розслідуваннями, а у «волинському випадку» орендні відносини пов'язувалися навіть із нібито таємною єврейською організацією та з політичною агітацією.

Про єврейську оренду як один із чинників масового селянського руху в період російської революції 1905–1907 рр. зазначалося в ділових документах державних установ. Про це свідчили, зокрема, матеріали нарад, які відбулися 21 та 27 грудня 1905 р. при Центральному губернському комітеті на Київщині. Організатори зібрань мали на меті з'ясувати причини, які зумовили аграрні заворушення. У першому брали участь 32 селян від 16 волостей Уманського та 1 від Петриківської волості Звенигородського повітів. На другій нараді були присутні селяни Канівщини. Виокремимо з їхніх заяв лише ті, що стосуються предмету нашої статті. Так, Ю.Мельник із Кузьминської волості інформував, що «євреї входять в угоди з поміщиками: фіктивно беруть в оренду землю та заволоділи всією промисловістю»⁶¹. П.Тихоліз із Русалівської волості скаржився на нестерпні умови суборенди: «Землі ніде дістати. Євреї підвищують на землю ціни так, що селяни, які взяли оренду, не у змозі мати вигоду. За орну землю, за оренду десятини платять до 40 і 50 руб., отримуючи при цьому землю з третіх і навіть четвертих рук. Економія віддає землю по 7 руб., а потім цю ціну постійно підвищують»⁶². О.Білик і П.Свинарський із Хижнянської волості заявляли про схожі проблеми: «У поміщиків є землі достатньо, але вони не хочуть мати справи з селянами і віддають землю євреям. Єврей бере в поміщика землю по 13 руб., а віддає селянам по 25 руб. За випас єврей із селянина бере дуже багато»⁶³. Представники Іванківської волості заявили, «якщо б землю церковну та поміщицьку розділити, то вдосталь вистачить на всіх селян. Поміщики деякі самі землею не користуються й маєтки здають

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.542. – Спр.100. – Арк.77 зв.

⁶⁰ Там само. – Оп.630. – Спр.542. – Арк.2; Оп.693. – Спр.108. – Арк.1–10 зв.

⁶¹ Там само. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.19.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

орендарям (національність останніх не вказувалася – *Авт.*) і тому селяни від поміщицької землі користі не мають»⁶⁴. Ф.Цабеев і Л.Загоруйко з Посухівської волості були категоричними: «Євреїв не можна наділяти землею»⁶⁵. Україй різко висловилися А.Кривошанка та В.Делікатний із Підвисоцької волості: «Євреїв усунути з сіл, оскільки вони приносять тільки шкоду. Євреї поширюють прокламації проти уряду та кривдять народ: обважують, а поліція завжди захищає єврея, оскільки селянинові нічим платити поліції, а єврей завжди гроші для цього знайде. Євреї дуже спритний народ: торгівлю всю захопили у [свої] руки і якщо допустити їх до купівлі землі, то й уся земля перейде до них»⁶⁶. Вірнопідданські настрої та виразну упередженість щодо юдеїв демонстрували І.Вічканин, В.Дульчак із Ладиженської волості, які заявляли: «Євреям не можна дати рівноправ'я, вони живуть за рахунок селян: скупляють хліб та обважують селян»⁶⁷. Подібну до урядової позицію займали представники Мошурівської волості М.Плохотнюк і Ю.Галушка: «Євреїв у правах на землю не зрівнювати: ані до купівлі, ані до оренди не допускати. До посад урядових також не допускати й обмежити для них вступ у вищі навчальні заклади»⁶⁸. В.Кочубей і Л.Линюк з Оксаненської волості повідомляли, що поміщики здають землю в оренду по 30 руб. за 1 дес., але плата ця для селянина непосильна (хлібороби не зазначили, хто орендував ґрунти). Вони також стверджували, що «євреїв слід виселити куди-небудь, наприклад на Кавказ», адже з ними, мовляв, «конкурувати ні у чому неможливо»⁶⁹. Жителі Уманської волості В.Лобур і В.Савченко були переконані, що ділянки казенного лісу купляють євреї, оскільки селяни не мають для цього грошей. Але самі вони потім змушені в євреїв придбавати деревину на паливо та для будівництва «за дуже дорогою ціною»⁷⁰. А.Чумак і Д.Календруз заявляли, що їхня Краснопільська волость «просить виселити євреїв або, принаймні, обмежити їхні права, наприклад не допускати євреїв до купівлі й оренди землі, лісу». Таке стійке прагнення «відмежуватися» від юдеїв пояснювалося, очевидно, наступною фразою: «Євреї народ комерційний і селяни не можуть конкурувати з ними»⁷¹. Єдиний представник Звенигородського повіту теж висловився проти рівноправ'я⁷². Селяни Канівщини заявляли про свої потреби. Вони були налаштовані вороже, адже їх «очікує боротьба з євреями» (П.Ільченко з Пустовойтівської волості)⁷³. О.Кутовий зі Степанської волості зазначав, якщо в Київській губернії усунути від наділення землею близько 500 тис. євреїв і 250 тис. жителів Києва, то для місцевих селян, мовляв, «виявиться землі цілком достатньо». Водночас він зазначав, що «євреїв можна поселити на вільних землях, ми ж у себе їх не бажаємо»⁷⁴. Й.Одноріг і Й.Середа із Трахтемирівської волості вважали, що «всю землю необхідно розділити пропорційно народонаселенню, виключивши тільки від наділення землею євреїв»⁷⁵. Більшість канівських селян підтримали думки, висловлені їхніми неформальними лідерами П.Ільченком і О.Кутовим. Отже матеріали нарад

⁶⁴ Там само. – Арк.19 зв.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Арк.20.

⁶⁷ Там само. – Арк.20–20 зв.

⁶⁸ Там само. – Арк.20 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк.21.

⁷⁰ Там само. – Арк.21 зв.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – Арк.23.

⁷⁴ Там само. – Арк.23 зв.

⁷⁵ Там само. – Арк.25 зв.

із селянами Київщини засвідчили, що купівля й оренда євреями землі набули значного поширення та це викликало незадоволення місцевих українських хліборобів. Селянські делегати відзначали підприємливість юдеїв, їхню «хитрість», і сподівалися, зокрема, за допомогою різноманітних обмежень щодо них досягти поліпшення свого становища.

Про зазначену проблему свідчив також представник влади – ліберально налаштований подільський губернатор О.Ейлер⁷⁶, котрий стверджував, що станом на 1905 р. «вже близько 90% поміщицьких економій перебувають у фактичному завідуванні євреїв, хоча для представництва й фіктивної відповідальності іноді є управителі, орендарі та економі з християн»⁷⁷. Наведені ним дані засвідчували, що в економічному змаганні з євреями-орендарями українці програвали. О.Ейлер зазначав, що за 10 років перед революцією орендні ціни в Подільській губернії зросли з 3 руб. до 14–15 руб. за 1 дес. Водночас єврей-посередник, здаючи землю у суборенду, брав із селян по 20–25 руб. за 1 дес. Губернатор наводив також низку фактів, які свідчили про посилення експлуатації українських селян євреями-підприємцями, зазначав, що «незаконні єврейські оренди», поряд з іншими причинами, можуть призвести до наростання селянського руху⁷⁸. Ця інформація цінна тим, що посадовець не лише вказував на неабияку поширеність «незаконних єврейських оренд», але й, по суті, розписувався в безпорадності держави щодо подолання цієї проблеми (насправді, влада опинилася в пастці, яку сама і створила, законодавчо заборонивши євреям той вид підприємницької діяльності, до якої жодна інша етносоціальна група не була готова).

У праці з історії аграрних відносин початку ХХ ст., написаній на основі анкет Імператорського вільного економічного товариства, матеріалів преси та інших джерел автори соціал-демократичного (меншовицького) напрямку проаналізували причини, характер, форми й наслідки селянського руху, зокрема в Південно-Західному краї 1905–1906 рр. У контексті нашої проблеми зазначимо, що дослідники проявляли науковий об'єктивізм і максимально можливу політичну коректність в оцінці причин селянських виступів. Як історики-марксистки, вони всіляко оминали питання про національну належність поміщиків, орендарів, священників, селян та підкреслювали «соціально-класові» аспекти аграрного руху, котрий «мав загальний класовий характер і спрямовувався проти власників без різниці їх станів і національностей»⁷⁹. Повідомлялося, що кореспонденти товариства у правобережних губерніях України у 30 випадках чітко висловлювали земельні вимоги селян, зокрема у 8 називали орендні відносини⁸⁰. У переважній більшості епізодів (7 із 8) йшлося про великих орендарів: у Балтському повіті Подільської губернії «земля була передана великим орендарям»⁸¹; селяни прагнули «викурити поміщика або великого орендаря» (Південно-Західний край)⁸²; «власники й орендарі самі залишать землю селянам» (Таращанський повіт Київської губернії)⁸³; «землю, яку орендували селяни, було передано стороннім орендарям» (Балтський повіт

⁷⁶ Скрипник А.Ю. Подільський губернатор О.О.Ейлер: Спроба історичного аналізу його діяльності // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Виш. VII. – К., 2004. – С.247–256.

⁷⁷ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.21.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.: Обзоры по районам / Б.Б.Веселовский, В.С.Голубев, В.Г.Громан [и др.]. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1908. – С.28–29.

⁸⁰ Там же. – С.14.

⁸¹ Там же. – С.10.

⁸² Там же. – С.13.

⁸³ Там же. – С.15.

Подільської губернії)⁸⁴. Утім автори не вказували національність. Лише підсумовуючи, О.Лосицький зауважив, що «ворожнечі до євреїв у жодній кореспонденції не зазначено (за винятком випадків, коли вони були орендарями великих маєтків)»⁸⁵. Отже, попри певну завуальованість, усе ж визнавалася наявність у Правобережній Україні великої єврейської оренди, що спричинювало селянські виступи.

Про те, що в період реакції негативні настрої українського селянства супроти євреїв набули значного поширення й зумовлювалися, зокрема, конкуренцією між ними за землю, свідчив такий факт. Начальник подільських жандармів В.Белановський у березні 1908 р. інформував губернатора О.Ейлера, що на основі агентурних даних стало відомо про утворення на Волині та Поділлі компаній, котрі поставили за мету «експлуатацію поміщицьких земель шляхом оренди», а оскільки за законом вони не мають право це робити, то «підшуковують осіб православного сповідання, на чие ім'я й укладають усі нотаріальні акти з оренди». Як приклад, наводилася компанія Шильманів, чії представники Яків, Меер і Шмуль орендували маєтки, відповідно, у селах Скотиняни Кам'янецького, Покутинці Ушицького та Ситківці Проскурівського повітів⁸⁶. Жандарм характеризував також спосіб господарювання євреїв на орендованих землях: «Орендарі-євреї, прагнучи з якомога меншими затратами отримати найбільші бариші з орендованої землі, експлуатують, з одного боку, робочу силу місцевих селян, закабалаючи останніх неможливими та важкими для виконання умовами, та, з іншого боку, виснажують землю, не витрачаючи засобів на її підживлення». В.Белановський стверджував, що селяни «вкрай вороже» налаштовані стосовно євреїв⁸⁷. Таким чином, жандарми однозначно пов'язували нелегальну підприємницьку діяльність останніх в аграрній галузі та зростання антиєврейських настроїв у середовищі українського селянства.

Проте процес мобілізації земельної власності тривав і про купівлю земель євреями навіть повідомлялося у пресі. У 1912 р. газета «Жизнь Волини» писала: «Дедалі більше маєтків на Волині переходять в єврейські руки. Маєток Рожище, який раніше належав [...] Голіциним, куплений багатими купцями з Острога. Маєток Колки [...] Писарева також купили євреї. Маєток Куликовичі [...] перейшов з рук російських до євреїв»⁸⁸. Зважаючи на консервативно-монархічний характер та упереджене ставлення до юдеїв редакції й авторів цього часопису, можна було б поставити під сумнів наведену інформацію. Проте вона, як ми могли переконатися, цілком підтверджується іншими джерелами.

Попри те, що, як уже зазначалося, офіційної статистики з приводу участі євреїв в аграрних відносинах у Правобережній Україні не було, про це знали чи не всі члени соціуму, включаючи вищих представників влади. Так, характеризуючи єврейське землеволодіння та землекористування, київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф.Трепов в офіційному звіті за 1911–1912 рр. наголошував, що наведені ним «списки аж ніяк не повні» й «фіктивні угоди практикуються надзвичайно широко, у різних формах: купівля кожного року врожаю, управляючі, повірені та ін.». За євреями рахувалося: на праві користування (оренди) та управління в Київській губернії – 12 821, Подільській – 14 238, Волинській – 51 230 дес.; на праві власності, відповідно, 1871, 1868 і 30 749 дес. Загалом землекористування

⁸⁴ Там же. – С.16.

⁸⁵ Там же. – С.31.

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1272. – Арк.117–117 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк.117 зв.

⁸⁸ Цит. за: Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). – С.90.

й землеволодіння останніх становило 112 777 дес. Високопосадовець повідомляв, що з усієї кількості земель офіційні документи на володіння по всіх губерніях і по всіх видах були лише на 1408 дес.⁸⁹ Водночас наведені ним дані про кількість землі, яка перебувала у власності та оренді євреїв, не можуть вважатися повними у зв'язку з названими вище причинами.

Важливо з'ясувати, наскільки вагомою була роль євреїв в орендних відносинах у Правобережній Україні. Вони брали активну участь у процесі мобілізації земельних ресурсів та були власниками й орендарями земель. Проте свою підприємницьку діяльність здійснювали всупереч російському законодавству, тож це не знайшло відображення в даних офіційної статистики. За приблизними підрахунками Д.Бовуа, на рубежі 1870–1880-х рр. євреї орендували п'яту частину поміщицьких володінь⁹⁰. На початку ХХ ст. в регіоні близько 20 тис. єврейських підприємців як посередники або орендарі були залучені до сільського господарства, надаючи послуги польським і російським поміщикам у веденні господарства та примноженні статків. Поляки передали їм в оренду понад 800 тис. дес. (третину своїх земель)⁹¹. Ці дані дуже приблизні, але вони відбивають головну тенденцію: вагому й таку, що дедалі зростала, роль євреїв-підприємців в аграрних відносинах.

Отже на основі аналізу джерел та історіографії з'ясовано, що всупереч дискримінаційному законодавству та обмежувальним соціальним практикам щодо євреїв Російської імперії, зокрема заборонам на набуття у власність чи оренду земель, вони були активними учасниками аграрних відносин на Правобережжі України. «Волинський казус» засвідчив, що в оренді перебували величезні масиви угідь. Польські та російські поміщики передавали їм свою землю, користуючись для цього послугами посередників із християн. Використовувалися також інші способи обійти закон. Комплексний аналіз історичних джерел засвідчив, що подібні практики набули значного поширення також у Київській і Подільській губерніях. Євреї-підприємці опанували важливу нішу в аграрній сфері та ставали потужними конкурентами українського селянства в боротьбі за землю. Унаслідок цього, а також низки інших причин, у значної частини селян формувалися ворожі настрої супроти євреїв. Попри те, що в ринкових умовах пореформених часів та на початку ХХ ст. єврейські підприємці виступали успішними конкурентами місцевого населення, неосвічені у своїй переважній більшості хлібороби, згідно з притаманними їм архаїчними світоглядними настановами, уважали це несправедливим, покладаючи провину за всі свої невдачі на юдеїв.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu: Ukraintsi ta yevrei pid chas revoliutsii (1917–1920)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Anfimov, A.M. (1961). *Zemel'naya arenda v Rossii v nachale XX v.* Moskva. [in Russian].
3. Anfimov, A.M. (1980). *Krestyanskoє khoz'yajstvo Evropejskoj Rossii 1881–1904 gg.* Moskva. [in Russian].
4. Anfimov, A.M. (1969). *Krupnoє pomeshchiche khoz'yajstvo Evropejskoj Rossii: konets XIX – nachalo XX vv.* Moskva. [in Russian].
5. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemlju v Ukraini: 1863–1914: Poliaky v sotsio-ethnichnykh konfliktakh.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukraïnskymy masamy (1831–1863)*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.14.

⁹⁰ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С.51.

⁹¹ Там само. – С.311–312.

7. Bondar, V.V. (2010). *Ahrarna i sotsialna istoriia poreformenoho selianstva v suchasnomu ukrainskomu istoriopsanni*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Borodii, A.I. (2015). *Yevrei v ahrarynykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rr.*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
9. Ivanov, L.M. (1957). Raspredelenie zemlevladieniya na Ukraine nakanune revolyutsii 1905–1907 gg. *Istoricheskoe zapiski*, 60, 176–214. [in Russian].
10. Ivashchenko, O.M., Polishchuk, Yu.M. (1988). *Yevrei Volyni [kin. XIX – poch. XX st.]*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
11. Kandel, F. (1994). *Ocherki vremen i sobytij: Iz istorii rossijskikh evreev, 3: 1882–1920 gg.* Ierusalim. [in Russian].
12. Kovalchenko, I., Selunskaya, N. & Litvakov, B. (1982). *Sotsialno-ekonomicheskij stroj pomeshchichego khozyajstva Evropejskoj Rossii v epokhu kapitalizma*. Moskva. [in Russian].
13. Kovalchenko, I.D., Moiseenko, T.L. & Selunskaya, N.B. (1988). *Sotsialno-ekonomicheskij stroj krestyanskogo khozyajstva Evropejskoj Rossii v epokhu kapitalizma*. Moskva. [in Russian].
14. Kryskov, A.A. (2014). *Zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia v huberniakh Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.* Ternopil. [in Ukrainian].
15. Kudinov, D.V. (2014). *Selianskyi rukh Naddnpirianskoj Ukrainy u 1900 – liutomu 1917 rr.: istoriohrafiiia problemy*. Sumy. [in Ukrainian].
16. Leshchenko, M. (1970). *Klasova borotba v ukrainskomu seli v epokhu domonopolistynchnoho kapitalu*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Leshchenko, M. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Liubchenko, V. (2008). *Yevrei u skladi Rosijskoj imperii. Narys z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* (Ed. L.Finberh, V.Liubchenko). 60–96. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Mindlin, A. (2007). *Gosudarstvennye, politicheskie i obshchestvennye deyateli Rossijskoj imperii v sudbakh evreev. 1762–1917 gg.: Spravochnik personalij*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Naiman, O.Ya (2003). *Istoriia yevreiv Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Pershyn, P.M. (1959). *Narys ahrarynoi revoliutsii v Rosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Pohrebinska, I.M. (1996). *Pravove ta ekonomichne stanovyshche yevreiv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.)*. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 124–132. [in Ukrainian].
23. Pogrebinskaya, I. (1997). *Sovremennyj metodologicheskij podkhod k probleme ukrainsko-evrejskikh otnoshenij (konets XIX – nachalo XX vv.)*. *Yevrei v Ukraini: istoriia, kultura, traditsii*. 209–226. Kyiv. [in Russian].
24. Pojda, D.P. (1960). *Krestyanskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformnyj period (1866–1900 gg.)*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
25. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy v konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Samartsev, I.H. (1994). *Yevrei v Ukraini na pochatok XX st.* *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 19–29. [in Ukrainian].
27. Skrypnyk, A.Yu. (2004). *Podilskyi hubernator O.O.Eiler: Sproba istorychnoho analizu yoho diialnosti. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., VII, 247–256*. [in Ukrainian].
28. Telychuk, P.P. (1973). *Ekonomichni osnovy ahrarynoi revoliutsii na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Temirova, N.R. (2000). *Zastosuvannia orendy na pomishchyskykh zemliakh v ukrainskykh huberniakh Rosii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnogo humanitarnoho un-tu*, 8, 50–56. [in Ukrainian].
30. Temirova, N.R. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia*. Donetsk. [in Ukrainian].
31. Temirova, N.R. (2001). *Silskohospodarske vyrobnytstvo u velykykh pomishchyskykh maietkakh Pravoberezhnoi Ukrainy na pochatku XX st.* *Ukrainskyi selianyn* (Ed. A.H.Morozov). Cherkasy, 3, 200–204. [in Ukrainian].
32. Ulyanova, G.N. (2010). *Zakonodatelstvo o evreyakh v Rossijskoj imperii, XIX – nachalo XX v. Chastnoe predprinimatelstvo v dovevolutsionnoj Rossii: etnokontsionalnaya struktura i regionalnoe razvitie, XIX – nachalo XX v.*, 314–332. Moskva. [in Russian].
33. Fedkov, O.M. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905–1907 r.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
34. Fedkov, O. & Khoptiar, A. (2013). *“Volynska tryvoha 1907 roku” Iz istorii suspilno-politychnoho zhyttia pochatku XX st.* *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I.Ohienka: Istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi, 6, 530–541. [in Ukrainian].
35. Shevchenko, V.M. (2009). *Deiaki aktualni problemy vyvchennia evoliutsii zemelnoho rynku v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 16, 98–107. [in Ukrainian].
36. Shevchenko, V.M. (2006). *Do kharakterystyky katehorii zemelnykh vlasnykiv Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: dvorianstvo*. *Ukrainskyi selianyn* (Ed. A.H.Morozov). Cherkasy, 10, 246–249. [in Ukrainian].
37. Shevchenko, V.M. (2010). *Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.)*. Nizhyn. [in Ukrainian].
38. Shcherbak, M.H. & Shcherbak, N.D. (1997). *Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
39. Shcherbak, N. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
40. Yakymenko, M.A. (1991). *Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu*. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 54–63. [in Ukrainian].

Andrii Borodii

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History)
(Ternopil, Ukraine), aib1512@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4901-7359>

Oleksandr Zavalniuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskyi I. Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), olexandr_zavalniuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>

Oleksandr Fedkov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskyi I. Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Tracing One Anonymous Letter: Land Leasing by Jews in Right-Bank Ukraine in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries

Abstract. The purpose of this article is to clarify the issue about the role of Jews in land lease in the provinces of Right-Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. The methodology of the research is based on the principles of historicism and science. The implementation of the research strategy led to the use of general scientific [analysis, synthesis], historical [historiographic, historical-genetic, chronological] methods. **Scientific novelty.** The analysis of original historical sources and scientific literature was carried out and it was found out that, contrary to the anti-Semitic policy of the Russian Empire, which manifested itself after the reform of 1861 and had a reflection, in particular, in the adoption of legislative acts prohibiting Jews from owning and leasing land, they were still active participants in agricultural relationship. A microanalysis of the Volyn Case was carried out and it fully confirmed the illegal lease of the land by Jews. The nobles leased out the whole or partially their estates, using the frontmen from "the Christian", mainly nobles, or under the guise of executing the duties to governors (estate managers) by Jewish leaseholders. Numerous data on similar practices in the Kyiv and Podillia provinces have been also given. **Conclusions.** The provided data have shown that the Jewish entrepreneurs had taken over an important niche in the agricultural sphere – land leasing – and became powerful competitors to Ukrainian peasants in the struggle for it. As a result of it, as well as a number of other reasons, a large part of the Ukrainian peasantry developed negative attitudes towards Jews. Since no official statistics are available, as land leases were made on the basis of secret and illegal agreements, the further investigation of the issue is seen in the defining and analysis of new empirical facts about land leasing by Jews in Right-Bank Ukraine and other regions of Russian Empire.

Keywords: Volyn Case, Jews, leasing, land, Ukrainian peasants, Right-Bank Ukraine.